

Національний природний парк Великий Луг: історія та сучасність

Гетьман В. І., кандидат географічних наук, доцент кафедри землезнавства та геоморфології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Що залишилося сьогодні від славного Великого Лугу, якого козаки-запорожці шанобливо називали своїм Батьком, а Січ – рідною Матір'ю?

Гойдається ребристими хвилями Дніпро. Не Дніпро, а Каховське водосховище площею 2155 км², водами якого у 1956 р. затоплено Дніпровсько-Кінські плавні з лісами, озерами, старицями і протоками. Наяву класичний приклад бездумного втручання людини у природу! Під водою опинилися десятки населених пунктів та близько 30 тис. га родючої землі. Як для сухого степу – назавжди зникло понад 60 дрібних річок та озер! Ліквідовано цілий ландшафт, біокомплекс – обширні плавні посеред Степу: регулятор місцевого клімату, унікальний біофільтр, безцінна комора природних ресурсів (рибних, рослинних, мисливських тощо). Про Великий Луг можна було говорити як єдине у світі внутрішнє річкове гирло.

Неподалік від сучасного Запоріжжя на відстані 15–18 км нижче за течією Дніпра заплава річки дуже розширюється і по профілю – с. Біленьке

(на правому березі) – м. Василівка (на лівому березі) – ширина її досягає понад 20 км. Трохи вище від цього місця (північніше) у водосховище тепер впадає колишня притока Дніпра – р. Конка. Колись річки Конка (або Кінська) і Дніпро текли паралельно одна одній на відрізку майже 200 км (до злиття в одне річище). Це величезне за площею (близько 80 тис. га)

розширення заплави між річками у народі здавна називали «Кінські плавні» або «Великий Луг».

Великий Луг Природа творила тисячоліттями: великі весняні розливи річок, утворення намулами прируслових валів та ін. Оскільки вода повністю не поверталася після цих розливів у річкове русло, виникали заболочені плавні. Це була найбагатша територія в Європі – «країна квітів і звірів».

В Україні від плавнів Великого Лугу (з потужними історичними «покладами») нині залишилися найбільш підвищені місця – архіпелаг Великі і Малі Кучугури з 13 островів (площею від 2 до 88 га), які з'єднуються лише у літню межень (зниження рівня води).

Після заповнення Каховського водосховища риби, яка віками приходила нереститися у Дніпро, просто не було де відкладати ікру. Тоді риба пішла на нерест до берегів, під каміння. Треба було бачити, як тисячі задоволених рибалок, оточивши живим кільцем береги, виловлювали рибу навіть руками. А вже через рік кількість риби у новоствореному «морі» зменшилася у 10 разів. Зникли не тільки осетрові, чехоня (шаблювата), а й типово плавнева риба – берш (судак волзький).

Та що там риба! Затоплення плавнів Великого Лугу – кричуща, катастрофічна втрата історико-культурної спадщини всього українського народу. Це – глум над національною історією! Під водою опинилися всі Запорозькі Січі, козацькі зимівники, городища і могильники!

Депресивний стан Каховського водосховища, що склався на цей час, потребує прийняття кардинальних, неординарних рішень.

10 лютого 2006 року було створено національний природний парк «Великий Луг» загальною площею 16756 га (у постійному користуванні – 9324 га) у межах території Василівського району Запорізької області на основі регіонального ландшафтного парку «Панай», заказників загальнодержавного значення – орнітологічного «Великі і Малі Кучугури» та ландшафтного «Крутосхили Каховського водосховища». Більша частина (86,3%) національного парку – акваторія Каховського водосховища та інших водойм – 14790 га. Близько половини з них (7340 га) – мілководдя водосховища. Так що охороняємо не Великий Луг, а переважно водосховище над ним!

Розповімо відносно стисло про цей національний парк (і все, що з ним пов'язано). Суходільна, південно-західна частина національного парку (насамперед ділянка вздовж берегової лінії водосховища в районі населених пунктів с. Скельки – м. Енергодар) має площу 842 га і включає урочище Білозірка в долині річки Білозірка та її двох рукавів по степових балках – Вовча і Відножина, а також Коряківський і Перебудовський степ, Суворовський байрак. «Окрайці» залишилися від колишніх байраків Степу – зарослих лісом балок і крутоярів. Пам'ятаєте, як у Т. Шевченка: «За байраком байрак, а там степ та могила». Нема вже того степу і тих могил! Може, ще збереглися останні скіфські кургани та козацькі могили у національному природному парку «Великий Луг».

За рельєфом територія НПП «Великий Луг» – низинна, положисто хвиляста лесова рівнина на півночі придніпровського лівобережжя Причорноморської низовини. Середні абсолютні висоти (над рівнем моря) коливаються всього від 16 до 110 м. Це відносно рівне (з похилом на південь, південний захід) дно колишнього неогенового (пліоцен – до 9 млн років

тому) Понтичного моря – останнього з числа тих, які тут були і відступали до сучасного рівня Чорного моря.

Однак для регіону характерним є поширення яружно-балкових місцевостей. Вздовж Дніпра видно урвища (заввишки 80–85 м) лівобережного корінного схилу річкової долини, берегові яри і слабохвилясті міжбалкові вододіли. Ділянка, на якій розташований парк, є найбільш еродованою. Берегові урвища – не що інше, як наслідок абразивної роботи (підмивання) Каховського водосховища.

У межі парку заходить верхня частина Білозірської балки, найбільшої з навколишніх, загальною довжиною 75 км. Вона «впадає» у пересихаючу річку Білозірка. На території національного парку є ще одна велика балка – Маячанська завдовжки 14,4 км. Тут проходив шлях татар в українські землі по ясир. В нижній частині балки, біля гирла, глибина ерозійного урізу досягає 60–65 м. Тільки навесні та під час значних зимових відлиг балки (як у степу) мають водотоки.

Архіпелаг островів Великі і Малі Кучугури включено до заповідної зони парку (її площа – 8084 га). На Кучугурах є залишки печенізького міста. Тут розташоване городище XIV–XVI ст. – Курземал. Це колишнє золотоординське місто Курцемаль, або Самис. Збереглося дуже багато історичних пам'яток часів Запорозької Січі. До створення Каховського водосховища Кучугури знаходилися посередині Великого Лугу.

До заповідної зони (крім Великих і Малих Кучугур) віднесено урочище Маячанська Балка. Урочище являє собою систему балок: Маячанська та її відроги – Мокра, Хомина, Дашівська, Гадюча, Орлянська (з байрачними лісами), а також включає ділянки Маячанського степу.

Заповідним є й урочище Білозірське (290 га) – плавнева ділянка в долині річки Білозірка. В посушливі роки річка пересихає, утворюючи кілька окремих бакаїв (зарослих болотною рослинністю водойм у зниженнях рельєфу).

Загалом регіон, де знаходиться «Великий Луг», – високоенергетична земля. У VI–IV ст. до н. е. на цій території жили скіфи, був центр їхньої держави Велика Скіфія – Кам'янське городище. Тут вони ховали своїх царів (друге місце в Україні було на Нижньому Посуллі), а земля буквально всіяна скіфськими курганами (Гайманова, Нечаєва могили).

«Батько історії» Геродот, як його назвав перший оратор Риму Ціцерон, пише про скіфське місто Агатобул, яке знаходилося на місці сучасного села Скельки у межах парку. Про величезні могили скіфських царів у Пониззі Дніпра згадує візантійський імператор Костянтин Багрянородний.

Яскраву сторінку в історії Степового Придніпров'я вписали лицарі середньовіччя – запорожці. У XV–XVIII ст. тут розміщувалися Січі Низового війська Запорізького. Угіддя Великого Лугу щороку жеребкуванням розподіляли між 38 січовими куренями.

Відомий французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який побудував багато кам'яних замків в Україні і служив, був у запорожців на Січі, у своєму «Описі України» (1650 р.) згадує про Велику Луку з дубовим лісом...

Створення козацьких зимівників започаткувало постійне заселення цієї території українцями зі своїм специфічним побутом, архітектурою, системою господарювання тощо. Теперішні села території НПП «Великий Луг» – Балки, Маячка, Скельки і затоплена Басанька – були козацькими зимівниками. Саме тут уперше в Європі були створені перші штучні ліси, які козаки висаджували з військово-оборонною метою. В селі Маячка збереглися козацькі поховання з кам'яними (мальтійськими) хрестами.

Трагічні події зруйнування Запорозької Січі у 1775 році за вказівкою імператриці Катерини II стали початком подальшої хвилі колонізації і формування етнографічного складу населення Великого Лугу. Трохи згодом царський уряд почав роздавати колишні козацькі землі у власність дворянам, які привезли сюди своїх кріпаків

До розорення у XIX ст. довколишні місця мали вигляд сухого (ксеротичного) варіанту справжніх, різнотравно-типчаково-ковилих і типчаково-ковилих степів. Голами розлягалась ковила, погойдуючись від легкого подиху вітру своїми пишними суцвіттями – «султанами». Цілинний степ нагадував розбурхане море.

Сьогодні у національному природному парку «Великий Луг» серед петрофітного (від грец. *petros* – камінь, *phyton* – рослина), тобто наскельного, степу найбільші площі займає ковила волосиста, або тирса (*Stipa capillata*). Постійним співмешканцем ковили завжди виступає «консерватор» типчак, або костриця борозниста (*Festuca sulcata*). Внаслідок надмірного антропогенного

впливу ковила втрачає домінуючу роль у корінних рослинних угрупованнях. Тому «фігурують», крім типчака, співдомінанти: тонконіг вузьколистий (*Poa angustifolia*), шавлія поникла (*Salvia nutans*), чебрець Маршалла (*Thymus marschallianus*).

До складу корінних угруповань ковили волосистої можуть входити степові чагарники з карагани скіфської (*Caragana scythica*) і кущової, або дерези (*C. frutex*), зіноваті руської, або рокитника руського (*Cytisus ruthenicus*).

Подекуди збереглися на схилах степових балок невеликими масивами формації ковили Лессінга (*Stipa lessingiana*). Співдомінантами в угрупованнях є костриця борозниста, ковила волосиста, тонконіг вузьколистий.

Едифікатором (від лат. *ardificator* – будівельник) у заповідних, найбільш збережених фітоценозах часто виступає ковила українська (*Stipa ucrainica*). З усіх видів ковили вона найменш стійка до випасу.

Серед петрофітного та сухого різнотравно-злакового степу трапляється

рідкісна формація пирію ковилолистого (*Elytrigia stipifolia*).

До речі, едифікатори чисельно поступаються домінантам. Однак своєю життєдіяльністю вони визначають умови середовища зростання і без них неможливе саме існування інших видів рослинного угруповання. Разом з домінантами вони створюють «видове ядро» фітоценозу. За едифікатором визначають таксономічний (від грець. *taxis* – порядок) ранг рослинного угруповання – формацію.

На степових ділянках НПП «Великий Луг» досить поширеним (як для цього степу) є барвисте різнотрав'я. Степ є особливо красивим повесні, на початку літа.

Основний фон (аспект) утворює шавлія поникла з темно-синіми квітками, що виділяються на сріблястому (ковиловому) фоні. Латинська назва роду походить від слова «salvare» – допомагати, оскільки деякі види мають лікувальне значення.

Виділяється залізняк колючий (*Phlomis pungens*). Цвіте рясно, пишно великими рожевими кулями серед зелені. Його корінь проникає за життєдайною вологою в умовах посушливого степу на глибину до 2 м.

Аспектує розплавленим золотом ніжно-жовтих квіток горицвіт весняний (*Adonis vernalis*).

Незабутнє враження справляє у травні яскраво-червона півонія тонколиста, або воронець (*Paeonia tenuifolia*). Квітки великі (до 8 см у діаметрі) горять, палахкотять криваво-червоними пелюстками на зеленому смарагді посічених нитковидних листків.

Байрачні ліси у степових балках утворює група асоціацій (асоціація – найнижчий ранг рослинного угруповання) лісів дуба черешчатого, або звичайного (*Quercus robur*). Перший ярус таких лісів, крім едифікатора – дуба черешчатого, складають ясен звичайний (*Fraxinus excelsior*), клен гостролистий (*Acer platanoides*), в'яз корковий (*Ulmus suberosa*). У другому ярусі (підліску) ростуть клен татарський (*Acer tataricum*), глід криваво-червоний (*Crataegus sanguinea*).

У плавнях, на піщаних островах Великих і Малих Кучугур, у западинках, збереглися невеличкі ділянки незайманих заплавних лісів (129,8 га) – колків з берези дніпровської (*Betula borysthénica* Klokov). Це єдине у світі місце, де береза дніпровська зростає у дикому стані. Як едифікатор вона утворює тут формацію – рідкісне і зникаюче угруповання. До його складу входять поодинокі дерева дуба звичайного і груші звичайної (*Purus communis*). У підліску переважають зіновать руська, крушина ламка, вільховидна, або вовчі ягоди (*Frangula alnus* Miil), ожина сиза (*Rubus caesius*) та ін. Трав'яний покрив утворений куніchnikом наземним (*Calamagrostis epigeios* Roth.), пирієм повзучим (*Elytrigia repens*), кінським часником черешковим (*Alliaria petiolata*).

Загалом тут виявлено 40 видів рослин, занесених до Червоної книги України, які надають особливої цінності флорі парку. Серед них, крім згаданих ковили волосистої, української і Лессінга, карагани скіфської, горицвіту весняного, півонії тонколивої, берези дніпровської, зростають астрагал шерстистоквітковий (*Astragalus dasyanthus*) – лагідна і приємна на

вигляд рослинка з гарними, яскраво-жовтими квітками, зібраними в щільні головчасті суцвіття. Брандушка різнобарвна (*Bulbocodium versicolor*) напровесні (коли тільки-но зійде сніг) прикрашає степ своїми бузково-рожевими барвами. Трапляється рідко (5–10 особин на 1 м²) і лише подекуди, переважно на степових ділянках.

«Червонокнижними» у межах НПП «Великий Луг» також є тюльпани дібровний (*Tulipa quercetorum*), гранітний (*Tulipa graniticola*), Шренка (*Tulipa schrenkii*), сон чорніючий (*Pulsatilla nigricans*), волошка короткоголова (*Centaurea breviceps*).

Серед видів тварин, занесених до Червоної книги України, на території парку виявлено гадюку степову (*Vipera ursini*), постійним місцеперебуванням якої є урочище Маячанська балка.

Теріофауна парку представлена 45 видами. З «червонокнижних» цікавою є перегузня, або перев'язка (*Vormela peregusna*), яка від степового тхора (*Mustela eversmanni*) відрізняється рябим забарвленням.

На території парку зареєстровано 187 видів птахів.

У ландшафтній структурі території НПП «Великий Луг» виділено три типи ландшафтів (місцевостей): степові, плавневі, байрачні. Байрачні комплекси з крутоярами, лісами стали притулком для представників флори і фауни Великого Лугу. Досить значна частина степової території національного парку перетворилася внаслідок пасовищних дигресій на саваноїди.

Докорінне перетворення степового ландшафту призвело у ХХ ст. до різкого скорочення і загалом перебудови біотичного різноманіття. Назавжди втрачено деякі біологічні види. Де тарпани, сайгаки, степові орли, степовий тетерук і дерихвіст, чорний та білокрилий жайворонки, чайка степова та інші творіння Природи? Натомість почалося активне освоєння антропогенного ландшафту видами лісового, водно-болотного та урбанізованого комплексів. Штучні водно-болотні угіддя, ліси і лісосмуги зумовили різке збільшення ряду видів (грак, сорока, сіра ворона, шпак та ін).

Таким чином, фрагментація колишніх природних степових та створення на їхньому місці антропогенно-трансформованих ландшафтів призводить до збільшення мозаїчності, дискретності і водночас втрати цілісності, системності, образності їх сприйняття. Іншими словами – відбувається (на очах одного-двох поколінь) втрата Степу як матеріального, реального об'єкта, так і духовного, ідеального образу.

Оскільки національні природні парки, як поліфункціональні природно-заповідні території, є насамперед природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми установами, в їхніх межах для організації рекреаційної діяльності встановлюють (відповідно до Закону України «Про природно-

заповідний фонд України») зони рекреації – регульованої та стаціонарної. В НПП «Великий Луг» площа цих зон разом становить 1240 га. Виділяють в національних природних парках і господарську зону (норма – 5–10% загальної площі). У «Великому Лузі» вона є надто «роздутою» (за рахунок акваторії Каховського водосховища) і становить 7432 га.

На території НПП «Великий Луг» створено 5 екотуристичних маршрутів: «Басанька», «Скелянські штольні», «Сім Маяків», «Дно Понтійського моря», «Парк “Дружба”» та 4 еколого-освітні стежки: «Білозірський лиман», «Козацький зимівник», «Понтійське море», «Крутосхили Каховського водосховища».

Еколого-освітня стежка «Крутосхили Каховського водосховища»

Довжина – 3 км. Час проходження – 1,5–2 години.

Стежка проходить у межах ПОНДВ «Скельки» по маршруту: джерело Рибачьке – узбережжя Каховського водосховища – джерело Грушки – Скелянські штольні – оглядовий майданчик.

Джерело Рибачьке – біля джерела переважає лучна рослинність: пижмо звичайне (*Tanacetum vulgare*), хвощ польовий (*Equisetum arvense*). *Каховське водосховище* – вздовж берегової стежки є колонія ховраха малого (*Citellus pygmaeus*). *Джерело Грушки* – прозора вода джерела у спеку дає життєдайну силу. *Скелянські штольні* – печери післявоєнних років та давніші – часів Запорозької Січі. *Оглядовий майданчик* – звідси чудово видно майже весь маршрут екологічної стежки.

У спекотну літню пору, крім згаданих джерел Рибачьке і Грушки, можна напиться холодної води ще з Іванового освяченого джерела (урочище Басанька), джерел Сім Маяків (в однойменному урочищі), де тамувала спрагу козацька варта, Безодня тощо. Вони знаходяться на території регульованої рекреації парку.

У вологих місцях національного парку поширені їстівні та напівїстівні гриби (маслюки, глива, опеньки, рядовки, печериці, сиріжки). Але збирання грибів не має значного поширення як нетрадиційне у степовій зоні.

На узбережжі Каховського водосховища в межах парку є дві пристані з бухтами та оглядовий майданчик в урочищі Басанька. Вздовж берега – два великі пляжі – у м. Дніпрорудне і с. Скельки, кілька менших. Це місця для тривалого відпочинку.